ASPECTE DIACRONICE ALE SINTAXEI ARTICOLULUI DEFINIT ÎN LIMBA ROMÂNĂ

CAMELIA STAN
Universitatea din Bucureşti

Una dintre direcţiile de cercetare a sintaxei limbii române vechi valorifică **informaţia oferită de filiaţia textelor.** Cercetarea de acest tip este aplicabilă, mai ales, traducerilor vechi.

În cele ce urmează, vor fi comparate câteva pasaje corespunzătoare din texte diferite, despre care există informaţii că se află în filiaţie directă sau indirectă (Gheţie şi Mareş 1985: 253–259, 320–359; Mareş, în CL: 26–45; Chivu, în CS: 72–137), şi vor fi discutate diferenţele, minimale (de cele mai multe ori), însă relevante pentru sintaxa diacronică a articolului definit.

1. Un fenomen cu diverse manifestări în epoca veche este **concurenţa dintre articolul definit şi determinantul demonstrativ *cel.*** În traducerile vechi, articolul era mult mai frecvent utilizat, în situaţii sintactice mai variate decât în documentele originale şi, evident, decât în limba modernă.

1.1. Articolul definit era un **mijloc curent de substantivare** în secolul al XVI-lea.

În textele fidele originalului slav, a fost preferată substantivarea nemarcată; este cazul *Rugăciunii domneşti* (*Oratio dominica – Tatăl nostru*) din *Evangheliarul slavo-român* de la Sibiu (c. 1550), text care a avut însă şi un original german, anume *Biblia* lui Luther (Gheţie şi Mareş 1985: 341 şi bibliografia). Slavona nu dispunea de articol pentru marcarea substantivării (Gamanovich 2001: 251).

(1) *de* [$_{N}$ *reu*][1] (*Evangheliarul slavo-român, ap.* Georgescu 1978: 77).

În tipăriturile coresiene, s-a optat constant pentru substantivarea prin articulare:

(2) *de* [$_{D}$ *hitleanu**l***] (CCat. 8v → CL 36r; CT 10r, 142v → CM 256v).

Regula articulării după prepoziţii nu era fixată în secolul al XVI-lea, astfel încât structurile de tipul (2), cu prepoziţia *de* urmată de un grup al determinantului, incluzând doar numele articulat, erau relativ frecvente; tiparul era totuşi deviant, în contradicţie cu uzul curent din secolul al XVI-lea, după cum a arătat Ovid Densusianu (1938: 382). *Hitleanu**l*** este utilizat aici asemănător unui nume propriu. De altfel, în limba veche, numele proprii erau uneori articulate în poziţii sintactice atipice, cum este poziţia predicativă:

[1] Am adoptat o convenţie de formalizare generativă minimalistă, utilizând simbolurile: D (pentru DP = grup al determinantului), N (pentru NP = grup nominal); parantezele drepte delimitează grupuri sintactice. De asemenea, între paranteze drepte am redat transcrierea fonetică. Punctele de suspensie, între paranteze rotunde, marchează o omisiune în textul citat. Săgeata indică direcţia filiaţiei textelor, iar săgeata dublă, descendenţa textelor dintr-o sursă comună. Utilizarea altor semne în exemplele citate se datorează editorului textului respectiv.

BDD-V903 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 04:01:19 UTC)

(3) *ce-l cheamă Taborul* (Caz.V 476: 99r).

Din *Tetraevanghelul* lui Coresi, structura (2) a fost preluată în fragmentul *Fraţi dragi* din *Codex Sturdzanus* (Chivu, în CS: 132–134):

(4) *de* [$_D$ *hitleanul*] (CT 10r) → *de* [$_D$ *hicleanul*] (CS 1619: 122r).

Doar mai târziu, de exemplu, în *Biblia* de la Bucureşti (1688), structura (2) din *Tetraevanghelul* coresian, care a servit ca punct de referinţă pentru traducere (Gheţie şi Mareş 1985: 351), a fost înlocuită printr-un grup cu determinantul *cel*, însă numai în *Evanghelia* lui Matei (5a); structura cu articol a fost menţinută în *Evanghelia* lui Luca (5b). Tiparul care s-a impus ulterior este (5a).

(5) a. *de* [$_D$ *hitleanul*] (CT 10r) → *de* [$_D$ ***cel*** *rău*] (BB 754)
b. *de* [$_D$ *hitleanul*] (CT 142v) → *de* [$_D$ *fitleanul*] (BB 799).

Celelalte versiuni contemporane ale fragmentului, inventariate de Magdalena Georgescu (1978), includ fie tiparul (1), fie tiparul (2). Avem în vedere: (i) *Noul Testament* de la Bălgrad (1648), de asemenea bazat pe *Tetraevanghelul* lui Coresi (Gheţie şi Mareş 1985: 351); (ii) versiunea Megiserus (1603); (iii) versiunea Luca Stroici (1594), având o sursă diferită de cea a textelor coresiene, şi anume un original latin sau *Evangheliarul slavo-român* (Gheţie şi Mareş 1985: 333–334); (iv) versiunea Cipariu (de la începutul secolului al XVII-lea), compilată după Luca Stroici şi după *Evangheliarul slavo-român* (Georgescu 1978: 82):

(6) a. *de* [$_{N/D}$ *rău****(l)***] (NT 1648, Megiserus 1603, *ap.* Georgescu 1978: 79)
b. *de* [$_D$ *fitleanul*] (Luca Stroici, *ap.* Georgescu 1978: 77); *de* [$_D$ *hitleani****i***] (ms., prima jumătate a secolului al XVII-lea, publicat de Cipariu, în „Organul luminarei”, 1847; *ap.* Georgescu 1978: 73–74, 78).

Uneori **determinarea numelui prin articol corespunde tipului sintactic al versiunii greceşti.** În textele coresiene, forma (7) corespunde unui nume articulat din greacă (Gheţie şi Mareş 1985: 331):

(7) *greşiţi****lor*** (CCat., CL, CC[2], CM, *ap.* Gheţie şi Mareş 1985: 331).

Se ştie că unii traducători au avut modele greceşti directe, cum a fost Nicolae Milescu. În cazul textelor coresiene, nu putem presupune însă o influenţă greacă directă. Substantivarea prin articulare nu a putut avea, aşadar, ca model nici slavona, nici greaca. Utilizarea articolului şi nu a demonstrativului *cel* (care prezenta, în plus, avantajul conservării adjectivului adnominal de bază) are, foarte probabil, o **explicaţie internă,** pe teren românesc. Cred că această explicaţie este **stadiul incomplet al gramaticalizării lui *cel* în perioada coresiană.** Determinarea prin *cel* este o inovaţie a românei, cu reguli încă nefixate în secolul al XVI-lea[1].

Numeroase formaţii substantivate prin articulare au fost eliminate ulterior din uz, prin utilizarea lui *cel* (8a) sau a altor tipare (8c); baza substantivării era variată formal: adjectiv (8a), participiu (8b), adverb (8c), grup prepoziţional (cvasi)sudat ca nume compus (8d).

[1] Nu mă voi ocupa, în lucrarea de faţă, de sintaxa lui *cel.*

BDD-V903 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 04:01:19 UTC)

(8) a. *noo**a*** (CT 121v) / ***cel** nou* (BB 793)
b. *chemaţi**i*** (CL 21v, 22r)
c. *apoi**i*** (CT 151v) / *de apoi* (BB 802)
d. *fără-de-legiţi**i*** (*Psalmul* 50, în PH 43r) ↔ *păcătoşi**i*** (CM 239v); *fără ştire**a*** (*Psalmul* 50, în CL 9v) ↔ *fără veaste**a*** (PS 80r).

Este atestată şi etapa intermediară, în care participiul formal articulat (substantivat), menţine ca proprietate sintactică de tip verbal construcţia cu complementul de agent:

(9) *blagosloviţi**i** de părintele mieu* (CT 56v; cf. CS 1609–1618: 112v – pentru datare, v. Chivu, în CS: 50).

1.2. Articolul definit concura, de asemenea, cu demonstrativul *cel* **în poziţia determinantului unui grup nominal extins.** Structura cu articol este reluată uneori **deictic,** în acelaşi context, printr-o structură cu *cel*, determinant care încorporează etimologic elementul deictic latinesc ECCU:

(10) a. *cel* < *acel* < ECCU ILLU (v., recent, Iliescu 2008: 3270)
b. *Pre cine-ş deade Dumnezeu* [*zeace cuvinte**le** sale*] *afară?* (…) *Zi* [***ceale** zeace cuvinte*] (Decalogul, în CCat. 4r–v; cf. CS 1608: 99r, 100r – pentru datare, v. Chivu, în CS: 51)[1].

Articolul alternează cu *cel* şi în poziţia celui de al doilea determinant din grupurile supradeterminate; *cel* apare în versiunile mai târzii, din secolul al XVII-lea:

(11) a. *pânre**a** noastră săţioas**a*** (CS 1619: 119v; la adjectiv ar putea fi o simplă confuzie cu forma nearticulată, dat fiind că în celelalte versiuni adjectivul este nearticulat: CCat. 8v, CL 36r, CT 10r, 142v, CM 256v, *Evangheliarul slavo-român* şi versiunea lui Luca Stroici, *ap.* Georgescu 1978: 77)
b. *pâne**a** noasră **cea** săţioasă* (ms. Cipariu, *ap.* Georgescu 1978: 73; cf. copia revizuită a versiunii lui Luca Stroici realizată de Nicolae Milescu în 1669, *ap.* Gheţie şi Mareş 1985: 334).

2. Un alt fenomen specific textelor vechi este **oscilaţia dintre forma articulată şi cea nearticulată.**

2.1. Utilizarea formei articulate a numelor (sau a adjectivelor) feminine cu finala *-ă* este interpretabilă uneori ca un **fapt de rostire,** nu de sintaxă ([ə] > [a]), un „fenomen fonetic neromânesc", discutat de Al. Rosetti, care cita exemple din *Scrisorile de la Bistriţa* (Gheţie 1966: 54). Variaţia *-a / -ă* este atestată şi în corpusul lucrării de faţă (12a). În contexte ca (12b), numele este aparent articulat indefinit şi definit:

(12) a. *mic**a** era* (Quart.slav. 75, ms., sec. 17, *ap.* Chivu, în CS: 76) ↔ *mic**ă** era* (CS, după 1619: 1r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51)

[1] Alexandra Cornilescu şi Alexandru Nicolae (2011) au propus o interpretare a structurilor în care articolul este sufixat la un constituent neaflat pe prima poziţie a grupului. Nu voi detalia aici această problemă.

BDD-V903 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 04:01:19 UTC)

b. ***o uşa de casa*** (Quart.slav. 75, *ap.* Chivu, în CS: 78).

2.2. Utilizarea formei nearticulate a numelor (sau a adjectivelor) feminine cu finala *-e* este interpretabilă uneori ca un **fenomen fonetic dialectal:** trecerea lui [e̯a] la [ę] (deschis), în textele vechi din Moldova şi din Transilvania (Gheţie 1966: 57). Fenomenul este frecvent în corpus (13). În (13a–b), forma în *-e* se află în paralelism sintactic cu nume articulate definit:

(13) a. *să nu pofteşti vecinului tău nece* [*muiar**e**-i*], *nece* [*fat**a**-i*] (Decalogul, în CCat. 5r → CS 1608: 100r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51)

b. *că a ta e împărăţie şi putear**ea** şi slav**a*** (CCat. 8v) → *împ<ă>răţi**ia** şi tări**ia** şi mări**ia*** (CL 36r); *împărăţi**ia** şi putear**ea** şi slav**a*** (CT 10r) → *împărăţi**ia** şi sil**a** şi slav**a*** (CS 1619: 122r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51); *împărăţi**a** şi putere şi slav**a*** (*Evangheliarul slavo-român, ap*. Georgescu 1978: 77); *împărăţie şi putear**ea** şi cinst**ea*** (versiunea Luca Stroici, *ap*. Georgescu 1978, *ib.*); *împărăţi**ia** şi putear**ea** şi mărir**ea*** (ms. Cipariu, *ap*. Georgescu 1978: 78)

c. *vie împărăţi**e** ta* (CCat. 8v) → *împărăţi**ia*** (CL 36r); *împărăţi**ia*** (CT 10r, 142v) → *împărăţi**a*** (CM 256r; CS 1619: 119r – pentru datare, v. Chivu, în CS: 51); cf. *împărăţi**(i)a*** (*Evangheliarul slavo-român*, versiunea lui Luca Stroici, ms. Cipariu, *ap*. Georgescu 1978: 73–74, 77).

2.3. Uneori formele masculine apar fără articolul *-l* (14a). Alteori, dimpotrivă, *-l* apare în contexte în care nu a fost menţinut – de ex., în faţa cliticului (14b). Variaţia de articulare apare şi la plural (14c).

(14) a. *arhanghel dzisă tuturoru şi cădzu* (CS 1590–1602: 35r; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51) ↔ *arhanghelŭ* (CTd. 60v), *arhanghel* (*Codicele Todorescu, ap.* Chivu, în CS: 94)

b. *rostu**lu**-mi* (*Psalmul* 50, în PS 81r)

c. *bucura-se-vor oase smerite* (*Psalmul* 50, în PH 43r) ↔ *bucură-se oase**le** plecate* (CM 239v).

3. Articolul definit enclitic era şi o **marcă de caz.** Astfel, în unele contexte, **supradeterminarea ar putea fi numai aparentă, coocurenţa articolelor fiind, cel mai probabil, o situaţie de marcare multiplă a cazului** la toţi constituenţii adnominali ai unei proiecţii maximale (15a). Acest rol al articolului este mai clar la cazurile oblice (dativul în (15b)).

(15) a. *să priimească acmu dereptu**l** datoriu**l*** (CB 454; v. şi Chivu, în CS: 112) ↔ *să ia astăzi plată dereaptă* (CS 1590–1602: 63v; v. Chivu, în CS: 51)

b. *spuse svente**i** **ceiei** fete**i** preacurate**i*** (Quart.slav. 75, *ap.* Chivu, în CS: 76; trei articole şi determinantul *cel*) ↔ *spuse **ceii** feate preacurate* (CS 1601: 2v; pentru datare, v. Chivu, în CS: 51; structură cu *cel*, fără articol).

BDD-V903 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 04:01:19 UTC)

Tiparul sintactic cu marcare cazuală multiplă, moştenit din latină, era mai extins în limba veche decât în cea modernă (pentru o abordare recentă a cazului multiplu, din perspectivă minimalistă, v. Kayne 2005: 142; Brattico 2010).

4. Regula de articulare a numelui cuantificat prin *tot* nu era fixată în limba veche. În textele coresiene s-a extins treptat structura cu articol:

(16) *mainte de toate veacure* (*Crezul*, în CCat. 7r) → *de toate veacure**le*** (CL 29v); cf. *de toate veacure**le*** (CM 256r).

Ezitările sunt atestate mai ales în poziţie de genitiv sau de dativ (17a), pe tot parcursul epocii vechi, până în secolul al XVIII-lea (17b–c). În (17a), numele este articulat, cazul este marcat prin desinenţă şi prin flexiunea articolului, iar *tot* apare postnominal, cu flexiune analitică; în (17b), *tot*, plasat prenominal, este marcat cazual prin *al*, prin flexiune şi prin articol, iar numele este marcat cazual prin flexiune; în (17c), este marcat analitic prin prepoziţia *a*, în faţa lui *tot*, şi prin articolul ataşat enclitic numelui. Structura redundant marcată prin articol (17c) atestă faptul că articolul funcţiona ca o expresie a cazului. Tiparele de sub (17) nu s-au impus.

(17) a. *viitoriu* [*lum**iei a** toată*] (CM 286r)
b. *viaţa* [***a** toat**ei** lum**i***] (Antim Ivireanul, în ILRL: 332)
c. ***a** tot neamu**lui*** (doc. din 1777, în AMX 92).

5. Concluzii. Diacronia structurilor pune în evidenţă **tendinţa de fixare a regulilor articolului definit enclitic** (în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea), **prin restrângerea utilizărilor sale în raport cu determinantul demonstrativ *cel* şi cu mărcile flexiunii cazuale.**

SURSE

AMX. Zahariuc, Petronel, Florin Marinescu (eds.), 2010, *Documente româneşti din arhiva Mănăstirii Xenofon de la Muntele Athos*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”.

BB. *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură*, Bucureşti, 1688; ed. coord. I. C. Chiţimia, 1988, Bucureşti, Editura Institutului Biblic.

Caz. V. Varlaam, *Carte românească de învăţătură*, Iaşi, 1643; ed. J. Byck, 1966, Bucureşti, Editura Academiei Române.

CB. *Codicele Bratul*, 1559–1650; ed. Alexandru Gafton, 2003, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”.

CC[2]. Coresi, *Evanghelia cu învăţătură*, Braşov, 1581; ed. Sextil Puşcariu, Alexie Procopovici, 1914, Bucureşti, Socec.

CCat. Coresi, *Catehism (Întrebare creştinească)*, [Braşov, c. 1560]; ed. Alexandra Roman Moraru, în TR, p. 19–128.

CL. Coresi, *Liturghier*, [Braşov, 1570]; ed. Al. Mareş, 1969, Bucureşti, Editura Academiei Române.

CM. Coresi, *Molitvenic rumânesc*, [Braşov, 1567–1568]; ed. Vladimir Drimba, 1998, Bucureşti, Editura Academiei Române.

CS. *Codex Sturdzanus*, [c. 1583–1619]; ed. Gheorghe Chivu, 1993, Bucureşti, Editura Academiei Române.

CT. Coresi, *Tetraevanghel*, Braşov, 1560–1561; ed. Florica Dimitrescu, 1963, Bucureşti, Editura Academiei Române.

BDD-V903 © 2012 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 04:01:19 UTC)

CTd. *Codicele Todorescu;* ed. Nicolae Drăganu, 1914, *Două manuscripte vechi. Codicele Todorescu şi Codicele Marţian*, Bucureşti, Socec, Sfetea.
PH. *Psaltirea Hurmuzaki* [c. 1490–1516]; ed. Ion Gheţie, Mirela Teodorescu, 2005, Bucureşti, Editura Academiei Române.
PS. *Psaltirea Scheiană;* ed. I.-A. Candrea, 1916, Bucureşti, Socec.
TR. Gheţie, Ion (ed.), 1982, *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei Române.

BIBLIOGRAFIE

Brattico, Pauli, 2010, „One-part and two-part models of nominal Case: Evidence from case distribution", *Journal of Linguistics*, 46, nr. 1, p. 47-81.
Cornilescu, Alexandra, Alexandru Nicolae, 2011, „On the Syntax of Romanian Definite Phrases: Changes in the Patterns of Definiteness Checking", în Petra Sleeman, Harry Perridon (eds.), *The Noun Phrase in Romance and Germanic. Structure, Variation, and Change*, Amsterdam, Philadelphia, Benjamins, p. 193-221.
Densusianu, Ovid, 1938, *Histoire de la langue roumaine*, vol. 2, Paris, Leroux.
Gamanovich, Alypy, 2001, *Grammar of the Church Slavonic Language*, Engl. ed., Jordanville N. Y, Holy Trinity Monastery.
Georgescu, Magdalena, 1978, „Consideraţii filologice asupra unui vechi text românesc", *Limba română*, XXVII, nr. 1, p. 73-82.
Gheţie, Ion (1966), „Consideraţii filologice şi lingvistice asupra *Evangheliarului din Petersburg*", *Studii şi cercetări lingvistice*, XVII, nr. 1, p. 47-79.
Gheţie, Ion, Alexandru Mareş, 1985, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.
Iliescu, Maria, 2008, „Phénomènes de convergence et de divergence dans la Romania: morphosyntaxe et syntaxe", în Gerhard Ernst, Martin-Dietrich Gleβgen, Christian Schmitt, Wolfgang Schweickard (eds.), *Romanische Sprachgeschichte. Histoire linguistique de la Romania*, Berlin, New York, de Gruyter, p. 3266-3282.
ILRL. Academia Română, Ion Gheţie (ed.), 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, Bucureşti, Editura Academiei Române.
Kayne, S. Richard, 2005, *Movement and Silence*, Oxford, Oxford University Press.

DIACHRONIC ISSUES OF THE SYNTAX OF THE ROMANIAN DEFINITE ARTICLE

(*Abstract*)

The paper contains the results of a comparative analysis of Romanian old texts which are in a direct or indirect relation (filiation). The diachrony of the structures throws into prominence the tendency of stabilization of the definite article's rules of usage (in centuries 16-18), through the restriction of its occurrence in relation to the determiner *cel* and to the inflectional case endings.

BDD-V903 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 04:01:19 UTC)